

DŽESIKA ŠATUK

Žene
iz zamka

Prevela
Dubravka Srećković Divković

■ Laguna ■

Naslov originala

Jessica Shattuck

THE WOMEN IN THE CASTLE

Copyright © 2017 by Jessica Shattuck

Translation copyright © 2018 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*U spomen na moju majku Petru Tele Šatuk
i na moju baku Anelizu Tele*

BURG LINGENFELS, 9. NOVEMBAR 1938.

Dan grofičinog znamenitog žetvarskog slavlja započeo je snažnom kišom koja se sručila na sve slabe tačke prastarog zamka roda Fon Lingenfels – probijala je kroz tavanice, kvasila podove i bojila mu žutu fasadu u sjajnu crnu boju kao u bube. U dvorištu su se papirni lampioni i brižljivo razvučene girlande od žita smuljali i počeli da se raspadaju.

Marijana fon Lingenfels, supruga prabratanca pokojnog grofa, neveselo je obavljala pripreme za goste. Bilo je prekasno da se proslava otkaže. Otkako je grofica bila vezana za invalidska kolica, Marijana je postala domaćica de fakto; domaćica koja bolje da je poslušala svoga muža i otkazala slavlje prethodne nedelje. U Parizu je Ernst fom Rat ležao u bolničkom krevetu, kao žrtva pokušaja ubistva, a u Minhenu su nacisti raspaljivali zemlju u pomamu za osvetom. Potpuno nevažno što sve do tog događaja niko nije ni čuo za Fom Rata – nepoznatog diplomatu osrednje važnosti – i što je ubica sedamnaestogodišnji dečak, ili što je i sama ta pucnjava po sebi bila čin osvete: ubičina porodica nalazila se među onim hiljadama Jevreja zguranih uz poljsku granicu,

proteranih iz Nemačke, a onemogućenih da uđu u Poljsku. Složene činjenice nisu ograničavale naciste.

Utoliko više razloga da se ovde u zamku okupe trezveni ljudi, što dalje od ludila!, dokazivala je Marijana koliko juče. Ovog dana, po kiši, njen argument je delovao otrcano.

A sad je bilo i prekasno. Stoga je Marijana nadzirala postavljanje sveća, cveća i stolnjaka, organizovala da uzbrdo pristigne pokisli transport šampanjca, leda i maslaca, ribe u aspiku i dimljenog mesa, pijaće vode i boca s gasom za šporet. Burg Lingenfels je zvrjao nenastanjen većim delom godine, bez tekuće vode i generatora koji bi imao snage da pokrene išta više od grofičine viktrole i nekoliko niski skupih električnih sijaličica. Priređivanje slavlja ličilo je na uspostavljanje civilizacije na Mesecu. Ali delom je upravo ono bilo razlog što su se vraćali zamku uprkos redovnim godišnjim nezgodama – manjim požarima i srušenim pomoćnim zgradama, pomodnim otvorenim automobilima zaglibljenim u blatu, miševima u krevetima za goste koji ostaju na noćenju. To slavlje se raščulo sa svoje anarhističke, nenemačke atmosfere. Bilo je znano kao ispostava liberalne, boemske kulture u srcu prave aristokratije.

Sredinom popodneva, na Marijanino olakšanje, već je duvao vetar, rasterujući mrklinu dana udarima čistog vazduha punog obećanja. Čak su i kameni zidovi i namreškana voda šanca izgledali sveže i kao oribani. Hrizonteme u dvorištu blistale su pod brzim šarama sunca.

Marijana se obodрила. Ispred pekare je jedan arhitekta, grofičin poznanik, preobrazio staro pojilo za zaprežne konje u fontanu. Efekat je bio istovremeno čaroban i komičan. Zamak kao slon preobučen u vilu.

„Albrehte“, doviknula je Marijana ušavši u izduženu, nisku biblioteku, gde je njen muž sedeo za impozantnim

pisaćim stolom, nekada grofičinim. „Moraš da dođeš i da vidiš – kao karneval je!“

Albreht je digao pogled ka njoj, još sastavljajući rečenicu u glavi. Bio je visok, izbrazdanog lica, visokog čela i neposlušnih obrva koje su mu često davale namršten izgled i onda kad se ne mršti.

„Samo načas, dok nisu svi stigli.“ Pružila je ruku. „Hajde. Svež vazduh će ti razbistriti glavu.“

„Ne, ne, još ne“, kazao je on mašući joj rukom da ide i ponovo preusmeravajući pažnju na pismo koje je pisao.

O, ma daj!, obično bi ga prekorela Marijana, ali ove večeri, zbog slavlja, zadržala je jezik za zubima. Albreht je perfekcionista i posvećenik radu. To ona nikad neće promeniti. Upravo je skicirao pismo nekom starom poznaniku sa pravnog fakulteta, zaposlenom u britanskom Forin ofisu, i mnogo puta je zatražio njeno mišljenje u vezi s drugačijim konstrukcijama rečenice. *Anektiranje Sudetske oblasti biće tek početak. Od srca ti preporučujem da se čuvaš agresije našeg državnog rukovodstva ili pak Ne budemo li budno bdeli, agresivne namere našeg vođe tek će biti početak...*

Obe iskazuju ono glavno što si hteo da kažeš, glasio je Marijanin odgovor. *Samo odaberi koju ćeš*. Ali Albreht je bio sklon temeljnom promišljanju. Čak nije primetio ni razdraženost u njenom glasu. Njegova osećanja nikad nisu bila komplikovana niti uskogruda. On je pripadao vrsti ljudi koja umuje o krupnim apstrakcijama poput Neotudivog prava čoveka ili Problemâ demokratije dok se brije. Zbog toga je bivao slep i gluv za svakodnevne stvari.

Marijana se uzdržala od demonstrativnog uzdaha, okrenula se i prepustila ga njegovom radu.

Vrativši se u dvoranu za bankete, zatekla je groficu kako iz invalidskih kolica grdi jednu svoju mladu učenicu: „Ne

Šumana“, govorila je. „Ne dao bog! Mogli bismo onda mirne duše slušati i Vagnera... ne, već nešto italijansko. Nešto dovoljno dekadentno da sablazni svakog tupavog smeđo-košuljaša koji bude večeras došao.“

Čak i tako vremešna, grofica je bila pobunjenik i na svakom koraku su je pratili mladi umetnici i aktivni učesnici društvenih zbivanja. Rođenjem Francuskinja, udajom Nemica, uvek je bila kontroverzna ličnost. Kao mlada je bila domaćica večernjih salona slavnihi po spontanim igrankama i intelektualnim raspravama na rizične teme kao što su savremena umetnost i francuska filozofija. Zašto se udala za uštogljenog, suvoparnog matorog grofa, čoveka dvadeset godina starijeg od nje i čuvenog po tome što bi zaspao za stolom u toku večere – to je bilo predmet mnogih ne baš blagonaklonih spekulacija.

Za Marijanu, koja je bila proizvod ugnjetavački krutog pruskog vaspitanja, grofica je oduvek predstavljala predmet divljenja. Ta žena se nije bojala da iskorači izvan uloge majke i *Hausfrau* u krkljanac muške moći i intelektualnog života. Govorila je šta je mislila i sve radila po svome. Još od onog prvog susreta pre mnogo godina, kad je bila mlada studentkinja univerziteta i zabavljala se sa svojim profesorom (Albrehtom), Marijana je želela da postane žena kao što je grofica.

„Napolju izgleda predivno“, rekla je Marijana i pokazala rukom ka dvorištu. „Mesje Parej je čudotvorac.“

„On je umetnik, zar ne?“, izjavila je grofica.

Bilo je bezmalo šest sati. Gosti će svakog časa početi da pristižu.

Marijana je pohitala na sprat, u prohladni hodnik sa spavaćim sobama, gde su njene ćerčice bile ušuškane u prastarom krevetu sa zavesama, relikviji iz feudalne prošlosti

zamka. Jednogodišnji Fric ostao je kod kuće u Vajslauu sa svojom dojljom, bogu hvala.

„Mama!“, zacičale su od oduševljenja šestogodišnja Elizabeta i četvorogodišnja Katarina. Elfi, njihova mila, blaga dadilja, okrnula je pogledom Marijanu, s paćeničkim izrazom lica.

„Je li da je tačno da će Hitler sledeću zauzeti Poljsku?“, upitala je Elizabeta odskakući od dušeka.

„Elizabeta!“, uskliknula je Marijana. „Odakle ti to pada na pamet?“

„Čula sam kad je her Cepel rekao tati“, odgovorila je ona, i dalje skačući.

„Ne“, kazala je Marijana. „I zbog čega misliš da je to nešto čemu se treba radovati? To bi značilo rat!“

„Ali ona treba da bude naša.“ Elizabeta se napućila i zastala usred skoka. „A u svakom slučaju, her Cepel kaže da Poljaci ne umeju sami da vode brigu o sebi.“

„Kakva glupost“, rekla je Marijana, razdražena što je Albreht dozvolio da dete čuje takav razgovor. Cepel je bio nadzornik njihovog imanja u Šleskoj i vatren nacista. Albreht je trpeo njegove gluposti jer su zajedno odrasli: Vajslau je mali grad.

„Ali *bila* je naša, zar ne?“, uporno je nastavila Elizabeta. „Pre rata?“

„Elizabeta“, kazala je Marijana i uzdahnula, „lupaj glavu nečim što se tiče *tebe*, molila bih – a u to spada i knjiga koju bi upravo trebalo da čitaš sa Elfi.“

To dete je izluđivalo Marijanu svojom beskrajnom opsednutošću posedovanjem. Činilo se da je njena kći upila u sebe opštenacionalni utisak oštećenosti, kao da je lično žrtva nekakve grdne nepravde. Imala je bezbroj preimućstava, ali uvek je htela još više – noviju haljinu, lepšu suknju. Ako bi

dobila zečića, poželela bi psa. Ako joj dozvole da pojede bombonu, htela bi dve. U njenoj glavi svet kao da je potpuno stajao njoj na raspolaganju. Marijanino vaspitanje karakterisali su nepokolebljiva čuvarnost i uzdržavanje, pa ju je neprestano zgražavalo to zahtevno, egoistično stvorenje koje je sama vaspitala.

„Elfi...“ Okrenula se ka dadilji. „Hoćete li se postarati da sveće budu pogašene najkasnije u osam? Devojčice smeju da silaze do odmorišta, ali ne dalje od toga.“

„Ali...“, zaustila je Elizabeta, a Marijana ju je ošinula pogledom.

„Laku noć“, izgovorila je i još jednom stegla milu, tihu, tamnokosu Katarinu, a Elizabetu poljubila u to nesnosno, malo čelo.

Silazeći niz stepenice, Marijana je zastala na odmorištu da osmotri dvoranu pod sobom, njene kamene lukove osvetljene velikim svećnjacima. Treperavo svetlo podarivalo je prostorijski uzbudljiv, gotovo sablastan sjaj. Počeli su da pristižu prvi gosti: muškarci u prslucima i frakovima, poneki u uniformi s gizdavim novim nacističkim insignijama prišivenim na revere; žene u elegantnim novim haljinama. Pod Hitlerom je ekonomija jačala: ljudi su imali novca, iznova, za svilu i kadifu, za nove pariske mode. Na sedištu nalik prestolu u sredini dvorane, grofica je dočekivala goste; invalidska kolica bila su za to veče brižljivo sakrivena. Izgledala je kao planina plave i zelene svile, kakvu ne bi obukla nijedna Nemica njenih godina (pa ni ma kojih drugih). Njen smeh je zvonio snažno za osobu slabog zdravlja – je li ikada bilo žene koja više voli slavlje? A upravo se pred njom klanjao gost koji je i izmamio taj grohotan smeh: Koni Flederman. Marijana je

osetila navalu uzbuđenja. Ko još dobija takvu dobrodošlicu? Koni je bio veliki grofčin ljubimac, zvezda po sopstvenim zaslugama, čovek kog su zbog drskog karaktera, duhovitosti i inteligencije svi voleli – šarmer dama, uzdanica i poverenik muškaraca. Od ludog Hermana Geringa do sumornog Georga Meseršmita, niko nije bio imun na Konijevu harizmu.

„Koni!“ zovnula ga je Marijana prilazeći.

Okrenuo se, a licem mu se razlio ogroman osmeh.

„Aha! Žena koju sam čekao!“ Prineo je njenu ruku usnama. „Izgledaš predivno.“ Oči su mu poletele ka odmorištu. „Hoću li stići da vidim moje princeze, ili si ih sklonila?“

„Sklonila sam ih“, odgovorila je Marijana uz smeh. „Nadam se.“

„Avaj.“ Položio je šake na srce i napravio se kao da će se srušiti. „Tja, makar sam uspeo malo da se družim s kraljicom-majkom. Hodi“ – pružio je ruku – „upoznaj moju Benitu!“

Marijanin osmeh se ukočio. Usled drame te poslednje nedelje, bila je zaboravila. Martin Konstantin Flederman se ženi. To je delovalo nemoguće. Pa i uprkos zakazanom datumu (za dve nedelje računajući od danas!), još je to imalo prizvuk lakrdije koja je otišla predaleko.

Ali on je bio pun žara, čak nervozan dok je hvatao Marijanu iznad lakta. „Moraš da se sprijateljiš s njom“, rekao je. „Nikog ne poznaje. Kazao sam joj da ćeš joj biti saveznica. A ti znaš“ – okrenuo se ka njoj – „da će joj saveznik ovde trebati.“

„Zbog čega?“, upitala je Marijana. „Među prijateljima si.“

„Tačno“, kazao je Koni. „Ali ona nije.“

Marijana se namrštila na tu njegovu kružnu logiku, ali nije imala vremena da je preispituje, pošto se odjednom tu stvorila ona lično, Konijeva Benita, upadljivo lepa žena s licem beživotnog, nordijskog tipa iz kog zrači staloženost. Plava kosa bila joj je spletena i umotana oko glave u onom

stilu koji nacisti prosto obožavaju, vagnerovska Brunhilda u pravoj-pravcatoj bavarskoj haljini. Stajala je između dvojice mladića što su radili sa Albrehtom u Ministarstvu inostranih dela, a obojica su delovala oduševljeno. Marijana je osetila neuobičajenu strelicu ljubomore. Ne zato što je zavidela toj mlađoj ženi na lepoti, niti zbog opipljive atmosfere seksualnosti (ona je sama još odavno iskrčila sebi drugačiji put do muškog poštovanja), ali u tom trenutku, u društvu trojice muškaraca – dva budalasta, preterano revnosna momka i jednog dragog prijatelja, simpatije iz detinjstva, baklje opozicije – lepota druge žene dovela ju je u bezizlaznu situaciju. Sa svojom trideset jednom godinom, Marijana je bila odrasla žena u dečjoj igri, učiteljica među nemirnim đacima.

„Izvinjavam se, momci“, izgovorio je Koni, šaljivo gurajući jednoga od njih laktom u stranu. „Moram opet da je prisvojim.“ Položio je dlan na Benitinu mišicu i povukao je ka Marijani. „Ljubavi moja“, obratio se Beniti (kako je čudno bilo čuti ga da tako kaže), „upoznaj moju – kako da te nazovem?“ Okrenuo se ka Marijani. „Moju najstariju prijateljicu, moju najstrožu savetnicu, osobu koja me najviše tera da budem častan?“

„Ah, koješta, Koni“, kazala je Marijana, trudeći se da suzbije razdraženost.

„Marijana“, predstavila se i pružila ruku mladoj ženi, koja, po njenoj proceni, nije mogla imati mnogo više od dvadeset godina.

„Hvala vam“, rekla je devojkica, trepćući kao prestrašen jelen. „Izuzetno mi je drago.“

Stizali su i drugi gosti, i Marijana ih je osećala kako nadiru ka njoj donoseći rukovanja koja će ona morati da uzvratiti, dobrodošlice koje će morati da im uputi, politiku koju će morati da pretresa s njima. Tu je bila Greta fon Firsdal i već

je pokušavala da joj ulovi pogled; otkako je Hitler krenuo u invaziju, Greta nije pričala ni o čemu drugom do o zimskoj odeći koju skuplja za sudetske Nemce, tako nedavno „vraćene u otadžbinu“, tako dugo „pod čizmom Slovena“... Marijana nije želela ni najmanje učešće u Gretinoj politici. Nagoni, uhvatila je Benitu za mišicu. „Daj nam prilike da se sprijateljimo“, obratila se Koniju preko ramena, već izvođeci Benitu na stražnja vrata, u dvorište okićeno lampionima.

„Kako je predivno!“, uskliknula je Benita.

„Zar ne?“, uzvratila je Marijana. „Kao u bajci. Grofica Fon Lingenfels ima dara za čudesno.“

Benita je klimnula glavom, zureći razrogačenim očima.

„Dakle, pričajte mi o sebi dok nas još nije okružio roj obožavalaca“, kazala je Marijana. „Jeste li lepo putovali? Jeste li našli svoju sobu?“ Požurila je da pređe nužna pitanja, tek napola slušajući devojčine odgovore.

Sa svih strana je osećala tuđe oči. „Podsetite me kako ste se upoznali s Konijem.“ Marijana je ubrala sa stola dve šampanjske čaše i jednu pružila Beniti, koja ju je prihvatila bez zahvaljivanja.

„Prosto smo se susreli na gradskom trgu, uistinu“, odgovorila je devojka. „Bila sam tamo sa svojim odredom – svojim odredom BDM-a*.“

„Blagi bože! BDM-a? Koliko imate godina?“, uzvikknula je Marijana.

„O, ne – nije to onaj za devojčice – nego za starije devojke, Vera i lepota. Imam devetnaest godina.“

„Ah!“ Marijana ju je potapšala po ruci. „Zaista duboka starost.“

* *Bund Deutscher Mädel* – Savez nemačkih devojaka, ženski ogranak Hitlerove omladine. (Prim. prev.)

Devojka ju je okrnula pogledom.

„Zar nisu prelepe?“, pokazala je Marijana ka belim hrizantemama i tamnim jesenjim sasama raspoređenim u saksijama duž balustrade. Visoko nad njima, blede oblaci su grabili preko tamnog neba. A u daljini, šuma je u sutonu bila mastiljava. „Dakle, gradski trg...“

Benita je otpila gutljaj šampanjca i zakašljala se. „I nije neka priča. Upoznali smo se, razgovarali, posle smo izašli na večeru.“

Marijana je spustila čašu na dvorišni zid. „A sad se venčavate.“

„Kad to tako kažete“ – Benita je oklevala – „zvuči čudno.“

Marijana se osmehnula i nakosila glavu, sastavivši obrve. Taj ispitivački izraz lica naučila je od grofice i utvrdila da se pokazuje kao koristan kad treba izvući priznanja i objašnjenja od dece i drugih članova porodice, čak i odraslih muškaraca.

Ali na ovu devojkicu nije imao željeni efekat. Umesto toga, kao da je našla u sebi borbeni duh, isprsilala se. „Bilo je ponečeg i između.“

„Naravno“, saglasila se Marijana. Zašto je zauzela takav istražiteljski pristup? Ta devojkica će postati Konijeva žena. Marijana ništa neće dobiti ovakvim početkom. „Izvinite – nije mi bila namera da budem neumesno radoznala. Hajdemo.“

Obazrela se po dvorištu koje se naglo popunjavallo, tražeći nekakav izlaz, i sa olakšanjem uočila Hermana Kempela, jednog od onih prostaka koje je Benita nešto ranije oborila s nogu. „Idemo da popričamo s vašim najnovijim obožavaocem.“

Kako je odmicalo veče, tako je sve više prevladavala svojevrsna opijena, lakoumna energija. Jedna komična figura u lederhoznama i dokolenicama svirala je na harmonici – neko

kog je unajmila grofica ili gost iz okoline? – te su ljudi zaigrali narodnu igru po neravnoj kaldrmi. Žene su čak zbacivale cipele, uprkos hladnoći. A unutra je konačno stigao američki džez trio koji je pozvala grofica. Zasvirali su regtajm u velikoj dvorani, pa je izvestan broj hrabrijih, kosmopolitskijih gostiju krenuo da demonstrira igre šašavih imena kao što su velika jabuka i lindi hop. Nekako je, uprkos improvizovanom šporetu i nedostatku tekuće vode, šef kuhinje obezbeđivao stabilan dotok delikatesa: tradicionalnih svinjskih ćufti u prefinjenom sosu od peršuna, debeljuškastih belih knedli kuvanih na pari, faširanih šnicli. Ali takođe i noviteta – špargli umotanih u šunku tanku kao papir, pihtija iz malih kalupa, flambiranog ananasa i kavijara na prepečenom hlebu... slično muzici, ta hrana se protezala čitavim rasponom nemačkog kulturnog života.

Marijana je lebdela u izmaglici, ne od alkohola (domaćica nikad ne pije više od jedne čaše punča – i to je naučila od grofice), već od olakšanja. Uspela je da produži razmetljivu tradiciju žetvarskog slavlja, čak i sad kad je nacija ponesena tim talasom okorele i zlobne militantnosti. A uspela je i da prevaziđe sopstveno vaspitanje (ala bi propao u zemlju od stida njen otac kad bi je video kako priređuje slavlje na kom se igra uz džez i nazdravlja šampanjcem!) i pruži tim ljudima nešto ljupko, oslobađajuće i nestvarno.

Sve vreme sokoljena tom mišlju, pozdravljala se s gostima, proveravala ima li pića iza šanka, jela u bifeu. „Grofica mlada!“, uzviknuo je jedan veseli, vickasti Konijev rođak, obgrlivši je debelom rukom oko ramenâ. „Kakva proslava! Ali gde je vaš poštovani muž? I gde su svi njegovi veleumni prijatelji! Nisam video nijednog od tih trolova za poslednjih sat vremena! Da se nisu zabarikadirali da bi održali nekakav elitni skup bez svoga starog drugara Johena?“

„Ne, ne.“ Marijana ga je oterala od sebe rukom, poljubivši ga prethodno u obraz. Ali pitanje je bilo na svom mestu. *Gde* je Albreht? A kad je već kod toga, gde su i Koni, Hans i Gerhart Fridlander? Već neko vreme ih nije videla. Verovatno ih je Albreht odvuкао u biblioteku da pretrese svoje pismo. Ta pomisao ju je razdražila. Albrehtovu uravnoteženost – njegovu konstantnu sposobnost da se usredsredi na svet izvan onoga što mu je neposredno ispred nosa – ona je osećala kao pokudu. Njen muž je u pravu, dabome. Jadni Ernst fom Rat leži u nekom bolničkom krevetu, a hiljade Jevreja spavaju pod vedrim nebom u hladnom pograničnom kraju. Nemačkom upravlja bučni raspaljivač masa, čvrsto rešen da namami druge države u rat i zagorča život bezbrojnim nevinim građanima. A gle njih ovde, piju šampanjac i igraju uz Skota Džoplina.

U stanju odbrambene razdraženosti, upala je u Albrehtovu radnu sobu, gde su, jasno, i bili – svi njeni nestali gosti: Albreht i Koni, Hans i Gerhart, Torsten Frije i Amerikanac Sem Bevervil, i još nekolicina, od kojih su mnogi, poput Konija, radili kao štabni oficiri u Abveru, vojnoj obaveštajnoj službi.

„Šta je ovo?“, izgovorila je, nastojeći da joj glas bude vedar. „Neko tajno, ozbiljno slavlje? Grofici neće biti drago kad sazna da ste se svi pritajili u radnoj sobi umesto da igrate.“

„Marijana...“, zaustio je Albreht.

„Albrehte! Pusti goste da izađu i uživaju u ovoj večeri...“

To izgovarajući, opazila je među njima neku novu ličnost: oniskog tamnokosog čoveka, proćelavog, sa svojevrsnom žestinom na neuglednom licu. Energija u sobi bila je čudna; muška lica ostala su ozbiljna i nepromenjena njenim pojavljivanjem.

„Izvinite“, obratila se novajliji. „Ne bih rekla da smo se upoznali.“

„Pjotr Grabarek.“ Zakoračio je ka njoj i pružio ruku. Poljak. I Albreht i Koni su imali brojne poznanike u Poljskoj narodnoj partiji.

„Marijana fon Lingenfels. Supruga ovog vašeg trezvenog domaćina“, rekla je pokazavši rukom ka Albrehtu.

„Marijana...“, ponovo ju je prekinuo Albreht. „Pjotr je doputovao iz Minhena sa izvesnim uznemirujućim vestima. Večeras je...“

„Fom Rat je umro?“ Marijanu je prošla jeza.

„Umro“, klimnuo je Albreht glavom. „Ali to je samo jedan deo.“

Marijana se sad osećala nelagodno u središtu ove grupice; svi su pomno pratili njenu reakciju. Na taj položaj nije bila navikla: na položaj neupućenog.

„Izgleda da je Gebels izdao naređenja pripadnicima Šturmbajtlunga da podstaknu pobunu, uništavanje jevrejske imovine. Bacaju kamenje u izloge i pljačkaju, pretvaraju u zabavu...“

„Ne u zabavu – već u bitku! U organizovani napad!“, prekinuo ga je ovaj.

„...razaranje ljudskih života.“

„Strašno!“, izgovorila je Marijana. „Je li to odobrio Luce? Šta to znači?“ Luce je bio glavešina policije, Šturmbajtlunga – neprijatan čovek kog je nedavno upoznala i nije joj se dopao.

„Izgleda da je tako“, odgovorio je Albreht.

Usledilo je razmenjivanje pogledâ i meškoljenje telâ.

„To je srljanje u ludilo – Hitler je tačno onakav manijak kao što smo pozdorevali!“, uskliknuo je Hans, ali na to niko nije obratio pažnju. On je bio mio, blentav momak. *Postoje mislioci i postoje glumci*, rekao je jednom Koni. *Hans je glumac*. Albreht je, međutim, zazirao od te dihotomije – tako crno-bele, tako uprošćene i nemilosrdne. Akcija treba da

sledi misao, a misao treba da uključuje pažljivo razmatranje. Ali to nije bio Konijev stil. On je i sam bio više glumac, a njegovi stavovi, premda obavešteni i promišljeni, retko kad podrobno pretreseni i uvek apsolutni.

„To znači bruku za Nemačku u očima sveta“, kazao je Albreht.

Razlegao se talas opšte potvrde.

„I patnju“, dodao je Koni. „Ovo znači patnju za mnoge, mnoge ljude...“

U čitavoj grupi je zavladała tišina, a kroz prozore s romboidnim okancima probijali su se zvuci smeha i melodija harmonike.

„I znači da razumni građani moraju nešto preduzeti, nastavio je Koni. „Nismo svi krvoloci i nitkovi. Ali postaćemo to ukoliko ne pokušamo nešto da promenimo.“

Bila je to hrabra izjava, bezmalo izazov, i Marijana je posmatrala kako proizvodi odraz na licima, s različitim rezultatima. Hans je dramatično zaklimao glavom, opčinjen. Eberhart fon Štralen, jasno ne odobravajući takav brzoplet govor, čvrknuo je čupkicu sa svog revera. Albreht se zamišljeno mrštio.

„To je naša dužnost“, rekao je Koni. „Ako ne budemo aktivno radili na porazu Hitlera, samo će biti još gore. Taj čovek – taj fanatik koji sebe naziva našim vođom – upropastiće sve što smo postigli kao ujedinjen narod.“ Produžio je: „Ako ne počnemo da mobilišemo istomišljenike protiv njega, ako ne počnemo aktivno da pridobijamo svoje ljude u inostranstvu – Engleze, Amerikance, Francuze – on će nas uvući u rat, i nešto još gore. Slušate li šta ovaj čovek priča – slušate li stvarno, i čitate li – sve stoji u onoj njegovoj jezivoj knjizi, u *Majn kampfu*; njegova 'borba' je u tome da nas sve preobrati u životinje! Pročitajte je, *istinski* pročitajte, *poznajte neprijatelje svoje* – njegovo stanovište je srednjovekovno!

Gore od srednjovekovnog, anarhično! Stav da život nije ništa više od borbe za prirodne izvore koja se vodi između rasa – ta 'Gospodarska rasa' o kojoj voli da priča i rasni profili koje je izmislio – to su oruđa kojima će nas podeliti da bi vladao.“

Marijana je i pre imala prilike da čuje Konijeva gledišta – koliko li su puta razgovarali do kasne noći oko vatre u Vajslauu? Hitler je ludak i krvolok, svi su u tome bili saglasni. Još od puča to je postalo jasno. Koni je, isto kao i Albreht, dobar deo proteklih godina uložio u pomaganje žrtvama nacionalsocijalista – Jevrejima koji žele da emigriraju, uhapšenim komunistima, umetnicima čiji su radovi zabranjeni. *Bez zakona*, uvek bi rekao Albreht, *nismo bolji od bezrepih majmuna*. Njegov rad bio je usmeren koliko na održavanje i ojačavanje zakona u praksi, toliko i na pobeđu u svakoj pojedinačnoj bici.

Ali Koni je digao ruke od zakona, sve uštrojenijeg pod nacistima. On je pak bio rođeni disident i pobornik direktnog delovanja. Bila je to jedna od odlika koje je Marijana najviše volela kod njega – Konija, njenog druga iz detinjih igara, najdražeg prijatelja i čoveka kog najviše poštuje, pored Albrehta, razume se. Oduvek je bio agitator, strastveni branilac svega što je smatrao *pravičnim*. Kao mali, on i Marijana su provodili leta sa svojim porodicama na Baltiku, i Koni ih je uvek vodio u pohode protiv nepravde, kovao zavere za razotkrivanje bezdušnosti hotelskog nastojnika prema psima ili neke despotske roditeljske predrasude. I obično bi pobeđio, golom silom karaktera ili bandoglavom upornošću.

„...*Moramo* iznalaziti načine da dejstvujemo protiv njega“, govorio je dalje Koni. „Ne samo skrenuti svetu pažnju na njegove gnusne aspiracije već i sami preći na delo. Ako sedimo skrštenih ruku i donosimo sud bezbedno zaklonjeni svojim radnim stolovima, jedino ćemo sebe moći da krivimo.

Zato predlažem da se od danas pa nadalje posvetimo aktivnom otporu. Nastojanju da odvučemo zemlju sa Hitlerove pogubne staze.“

Koni je završio. Duž ivice kose izbijao mu je znoj, zadahao se.

Među okupljenima se razlegao žamor, klimali su glavom.

„Slažem se s tim načelom“, obratio se polako Albreht toj plimi podrške. „Ali aktivan dosluh usmeren protiv naše vlade – ove vlade – opasna je stvar. A imamo i supruge i porodice koje nam valja uzeti u obzir. Ne predlažem da to ne radimo, samo da pažljivo promislimo...“

„Vaše žene i porodice će vas podržati“, prekinula ga je Marijana, iznenadivši i sebe i sve ostale u sobi. Ispalo je kao da mu je uputila zamerku. Albreht je uvek tako odmeren, spor i *promišljen!* Troma kornjača u odnosu na Konijevog jelena u skoku.

„Svi oni?“, ironično je upitao Fon Štralen.

„Svi oni“, ponovila je Marijana. Fon Štralen je bio šovinista. Svojoj priglupoj supruzi Misi ništa nije govorio, nikud je nije vodio. Jadna Misi, tretirana kao kakva tupa utovljena krava.

„I izložiti se riziku?“, blago je upitao Albreht.

„I izložiti se riziku“, ponovila je Marijana.

„U redu“, kazao je Koni, preusmerivši netremični pogled na nju. „Onda ćeš se ti starati da se njima ništa ne dogodi. Naimenovana si za komandira žena i dece.“

Marijana je uzvratila na njegov pogled. *Komandir žena i dece.* Znala je da mu nije bila namera da je omalovaži, ali zapeklo ju je kao šamar.

S tim se sastanak rasturio – ukoliko je to bio – a Marijana se, još pod utiskom te nestvarne situacije, zaputila natrag na slavlje da ponovo preuzme svoje domaćičke dužnosti. Razgovori su jačali i tihnuti, džez trio svirao, a neko je sa odmo-rišta stepenica recitovao Cicerona na latinskom.

Ali napolju, izvan zidova zamka, strašne su se stvari dešavale. Marijana je mogla da zamisli Hitlerove krvoločne smeđokošuljaše kako vrve ulicama, bahate se i viču sa onim svojim prizvukom raspuštenog nasilja. Videla ih je kako marširaju na paradi prošlog leta u Minhenu. Dvojica su narušila formaciju i jurnula ka njoj trotoarom. Načas se ukočila, kao skamenjena, u strahu da će je napasti: ali zbog čega? Nisu oborili nju, već studenta kraj nje i šutirali ga dok se nije sklupčao kao lopta; sjajne crne čizme udarale su poput malja u njegova leđa. To se dogodilo toliko brzo da je samo stajala. *Zašto? Šta je uradio?*, upitala je nekog čoveka što je stajao kraj nje pošto su šturmbajtlungovci otišli. *Nije propisno digao ruku da pozdravi*, odgovorio je ovaj šapatom dok su se saginjali da pomognu ubogom studentu da ustane.

Danima posle toga videla je lica tih ljudi dok su juri-li ka njoj: obična, sredovečna lica, obezličena i zaglupljena nasiljem.

„Šta ti je? Bela si kao krpa“, kazala je Mimi Armaher, pre-kidajući joj sećanje. Mimi je bila mila žena, dalja Albrehtova rođaka, i oduvek draga Marijani.

„Upravo sam čula...“ Marijana je zamucnula. Kako to da nazove? To pripada nekom manje civilizovanom vremenu i nema te reči u njenom rečniku. „Stigla nam je iz Minhena vest da se tamo bune – šturmbajtlungovci – prebijaju ljude, uništavaju imovinu Jevreja...“

„Vest?“, ponovila je Mimi, kao da je posredi nešto ne-pojmljivo.

„Od jednog Konijevog prijatelja koji je upravo doputovao“, objasnila je Marijana.

„O, strahota“, izgovorila je Mimi, a lice joj se snuždilo. „U svim gradovima?“

Okupili su se i ostali. Marijana je bila svesna prisustva Berne i Gotliba Bruknera na rubu grupe, i Alfreda Klausnera: Jevreja prijatelja kojima je i samima položaj tu u Nemačkoj bio sve teži. Naraštaji asimilacije kao da ih više nisu izdvajali od istočnih Jevreja imigranata koje je Hitler opsednuto želeo da deportuje. Niko sad nije siguran.

Marijana je odjednom osetila iznurenost. „Tako sam razumela.“

„Uništavaju imovinu?“, upitao je neko. „Bez reda?“

„Jevrejsku imovinu“, naglasila je Mimi s jezivom razgovetnošću. „Samo jevrejsku imovinu.“ Okrenula se ka Marijani. „Zar nisi tako rekla?“

Marijana je piljila u nju. „Ne znam.“ Ispravila je leđa. „Zar je to bitno? Naša vlada pušta s lanca bande krvoloka.“

„Ovo je početak kraja“, dramatično je izjavila grofica čim je čula za to uništavanje koje će kasnije biti nazivano imenom *Kristallnacht*. „Taj Austrijanac će upropastiti ovu zemlju.“

To rekavši, otišla je na spavanje.

Marijana joj je zavidela na slobodi. Ona sama moraće da bude pastir ovom slavlju sve do svršetka.

Kako se vest širila, tako su gosti na značajnijim položajima ili sa većom imovinom u obližnjim gradovima krenuli kolima nizbrdo, pijano ubrzavajući na krivinama, trubeći i bleskajući farovima. Za njima su pošli, pribranije, oni malobrojni gosti Jevreji. Nekolicina budalastih voajera povezla se do susednog Erenhajma da vidi koliko se daleko buna proširila.

Kraj fontane sa šampanjcem Gerhart Fridlander se raspravljao sa Štolmajerima, pijanim, zajapurenim blizancima koji su bili predani nacisti. Gosti su oko njih raščistili nervozan krug.

„Zavera svetske jevrejštine neće se zaustaviti na ubistvu Fom Rata“, tandrkao je jedan Štolmajer. „Moramo stupiti u akciju protiv njih...“

„Ne budite glupi“, prasnuo je Gerhart. „Fom Rata je ubio udareni sedamnaestogodišnjak, a ne neka zavera.“

„Udareni sedamnaestogodišnjak koji je Jevrej in i boljševik“, opovrgao ga je njegov oponent, „koji je želeo da uništi ponos i jedinstvo nemačkog folka...“

Marijana nije mogla da ga sluša. To besmisleno nacističko bulažnjenje čulo se na sve strane, zrelo da ga usvoje oni slični ograničenim Štolmajerima. Kako su se ta dvojica uopšte i uturila u spisak gostiju? Hvala bogu te je Gerhart tu da im pokaže gde im je mesto.

U velikoj sobi, džez trio je bio iščezao (vratio se u Berlin? jesu li isplaćeni?), a neki tikvan je pokušavao da pusti na viktroli ploču s nacističkim maršem, samo da bi ga zasuli paljbom vrelih *Frikadellen* iz kuvarove poslednje ture. Ona zazjavala što su se odvezla u Erenhajm vratila su se i izgledala su maltene razočarana dok su izveštavala da se, ne, ništa ne dešava. Šta su i očekivali? Ta varoš je temeljno i zadrto bavarsko-katolička. Nema u njoj nikakvih Jevreja niti jevrejskih poslovnica.

Nepometen ni veću ni odlascima, kuvar je nastavio da nudi delikatese: nova tura prasećeg pečenja, pite od jabuka, *Frankfurter Kranz*. A barmen je nalivao čaše.

Marijana je priželjkivala da odu i ti preostali gosti. Svi su bili zaokupljeni samo sobom, i frivolni. Ali slavlje je i dalje hramljući teklo, ka sporoj smrti.

Oko ponoći je dozvolila sebi trenutak privatnosti u pustoj sobi s trofejima, koju je u starini udesio neki lovac od Fon Lingenfelsa. Zidovi su joj bili iskićeni bledim, nežnim lobanjama jelena i ubuđalim prepariranim glavama divljih veprova, medveda, čak i jednog vuka. Okrutna soba, ali poslužiće joj i ona. Odmoriće se pet minuta. Trun duže, i neće se uopšte ni vratiti. Dok je sedela, sa lica joj je spao dotadašnji izraz, a mlitavost koja ga je zamenila ostavljala je čudan utisak: majka sitne dece u odjednom divljoj zemlji.

„Aha!“, začuo se glas iza nje, a dve ruke su pale na njena ramena pre nego što je stigla da se okrene: Koni. Mislila je da je davno otišao – ili natrag u Berlin da vadi kestenje iz vatre, ili u postelju sa svojom verenicom, izmenjen čovek s novim kompletom navika. Ali on je bio tu. Njegova nepopustljivost ju je umirila.

„Ulovio sam te“, prekoreo ju je.

„O, Koni“, izgovorila je ona okrenuvši se. „Da li da im svima kažem da idu kući? Potpuno je suludo priređivati ovo slavlje kada se izvan njega, samo bog zna...“

„Neka ih, nek ostanu.“ Koni je polako seo u fotelju okrenutu suprotno od njene fotelje. „Ionako su previše pijani da bi otišli.“

„Verovatno“, uzdahnula je Marijana. „Šta se tamo zbiva?“

„Tja“, kazao je Koni zavalivši se u naslon. „Greta fon Firsdal upravo glumi gusku na podijumu za igru, stari her Frikle je našao novu dronfulju da mu sedi u krilu, a neko kog ja ne znam povraća u šanac.“

„O, bože“, osmehnula se Marijana.

Na koliko li su slavila bili zajedno? Previše da bi se prebrojala, od onih dana detinjstva. A Koni je uvek bio zabavan izveštač – zainteresovan posmatrač ljudske životinje. To je i sakovalo njihovo prijateljstvo: prikladnost njegovih

zapažanja i njeno umeće da ih ceni, kao osoba manje nadarena analitičkim duhom.

„A Benita?“, nije se mogla uzdržati da ne upita. „Ona spava?“

„Dobra je to devojka“, odgovorio je Koni protežući noge, a svetlost vatre je bacala komično duboke senke njegovih cipela. Lepo lice mu je izgledalo umorno. Pod očima je imao tamne polukrugove.

„Da li joj to olakšava ili otežava polazak na spavanje?“

Koni je slegao ramenima. „Bila je iznurena.“

Marijana se malo uspravila u fotelji i upitno se zagledala u svog prijatelja. „Šta ona misli? O toj buni i razbojništvu, o onom što se dešava u svetu?“

Koni je zabacio glavu preko naslona fotelje da bi pogledao naviše u nju. Iako izmoreno, lice mu je bilo upečatljivo lepo: one fine, jasne crte zbog kojih je kao dečak bio predivan nisu nikada ogrubele niti se istupile. Štaviše, postale su oštrije, pravije – čak i sad sposobne da je zgranu svojom simetrijom.

„Ti nemaš povoljno mišljenje o Beniti“, izgovorio je. „Znao sam da ga nećeš imati.“

„Nisi fer, Koni – na osnovu čega misliš...?“

„Znam te“, kazao je on.

„Šta – zar nisam širokogruđa, pomirljiva osoba koja se raduje što vidi da joj je prijatelj zaljubljen?“

Koni je uškiljio očima. „Širokogruđa, da. Pomirljiva, ne. Ti si zahtevna.“

Marijana se namrštila. „Hm, *jeste* mlada.“

Koni se nasmejao.

„Hoće li ti biti ravnopravna partnerka? U svemu što radiš?“

Koni je naglo seo i Marijana se načas uplašila da je pre-duboko zabrazdila. Ali nije otutnjao. Okrenuo je fotelju da bi bio okrenut ka njoj i istegao se napred, navalivši se laktovima

na kolena. „Ne kao što ste ti i Albreht, ne“, rekao je. „Ali ima i drugih vrsta zajednice. A volim je.“

Iznenadila ju je žestina njegove objave. Da li je tu, u tom iskazu, sadržana neizrečena kritika njenog braka?

„Moraš mi nešto obećati“, izgovorio je Koni.

„Šta to?“, namrštila se Marijana.

Pružio se da je uhvati za ruku, a na njegov dodir, kroz Marijanu je prostrujao udar.

„Ako pođe po zlu – a moglo bi poći po zlu – moraš joj pomoći. Ona je jednostavna devojka i ne zaslužuje nijednu nedaću u koju bih je mogao uvući.“ Licem mu je prominiu njemu nesvojestven sramežljiv, gotovo dečaćki izraz. „I moraš joj pomoći da odgaji moje dete.“

„Tvoje...?“, zaustila je Marijana, zapanjena. „Ona je...?“

Koni je klimnuo glavom. „Hoćeš li mi obećati to?“

„Koni, naravno da hoću, znaš da hoću, ali...“

„Da li time daješ reč?“

Marijana mu je proučavala lice, ozbiljnije no što ga je ikada videla, i prošli su je trnci predosećanja.

„Dajem ti reč“, tiho je rekla i osetila kako puna težina njenog obećanja narasta oko njih.

A onda, u trenutku koji će Marijana bezbroj puta vraćati u mislima, ne samo te noći već godinama, dugo pošto Koni bude mrtav, Albreht bude mrtav, sama Nemačka bude mrtva, i pola ljudi sa tog slavija ubijeni ili uništeni sramotom, ili nešto između to dvoje, on se protegao ka njoj, i sa istim intenzitetom kojim se poslužio da joj iščupa obećanje, poljubio je. Bio je to poljubac oslobođen svih pratećih zavrzlama romanse ili flertovanja, poljubac koji se glavačke vinuo (a to je izrodilo jedno pitanje koje će je zauvek nesnosno, bezbožno izjedati u mislima), možda čak preskočivši žudnju, pravo u more ljubavi i znanja. Tu se našlo dvoje ljudi koji

razumeju jedno drugo. Tu se našlo dvoje istomišljenika u nečem većem od njih samih.

Ko se prvi otrgao? Uprkos svim bezbrojnim vraćanjima, Marijani to nikad neće biti jasno. I da li je taj trenutak trajao minutima? Sekundama? Bio je i kristalno jasan i pun smu-tnje. Danima potom osećala je ono mesto gde joj je Konije-va šaka sklonila kosu sa obraza. Podrhtavalo je u uspomeni, istovremeno vrelo i hladno.

„Koni“, izgovorila je kad su se opet razdvojili. On se sagao i prineo njenu ruku svojim usnama. Ali pre nego što je uspela da smisli šta bi rekla, šta bi pitala, on je ustao i otišao.

PRVI DEO

BURG LINGENFELS, JUN 1945.

Čitavu vožnju zaprežnim kolima od železničke stanice do Burg Lingenfelsa, Benita je preležala na memljivim balama sena u poluotupelosti, više i ne mareći na šta liči: na kurvju ili kakvu skitaru što se izležava pod vedrim nebom, putujući kroz čitavu zemlju sa svim dostojanstvom koje poseduje džak krompira. Bila je bolesna. Stomak joj je krkljao, a očne duplje je bolele. Moguće od one kobasice koju je kupila Marijana – začinjenog, ukusom bogatog mesa kakvo godinama nije zašlo među Benitine usne. Ni sad nije mogla da pomisli na nju a da je ne potera na povraćanje.

Putovanje vozom od Berlina uzelo im je tri dana, uključujući i jednu noć u tranzitnom depou nakrcanom svakom beskućnom žrtvom silovanja, ucveljenom majkom i ranjenim vojnikom zapadno od Odre. Beniti su se bili nasmrtno ogadili očajni ljudi. Dovoljan joj je bio već i Berlin sa svojim Rusima što banče i poluizgladnelim devicama posakrivanim po podrumima, sa svojim neprebrojnim mrtvima – neki su još počivali pokopani u planinama ruševina – i smradnim, prenatrpanim skloništima preobraženim u izbegličke logore. A put na zapad bio je još i gori, zagušen svakovrsnim patnjama

i ljudskim otpadom. Kao da je veliki evropski kontinent sle-gao ramenima i svi su se otkotrljali. Benita nije gajila nika-kve iluzije. I ona je životinja poput svih ostalih, nimalo više zaokupljena njihovom mukom i patnjom negoli oni njenom.

Kola su se truckala po izrovanoj padini, a oblaci nad njima poskakivali su u taktu po čitavom nebu, okrugli i pri-jateljski, jednako nevini kao što su vazda i bili. Oni su pred-stavljali nešto najbolje što je videla za mnoge nedelje. Misli su joj isplovljavale i doplovljavale kroz iznuren dremež.

U Berlinu, san je bio retkost. Ako u ostatke Benitinog bombardovanog stana nije upadao onaj ruski kapetan, onda je upadao neki drugi ološ koji još nije razumeo da ona pripa-da kapetanu. Tako je to funkcionisalo u prepolovljenom zda-nju nekada znanom kao broj 27 u Merštajnštrase. A potom su, izjutra, ruski vojnici bučno igrali karte za kuhinjskim stolom, a frau Šiler, prestrašena babetina, treskala šerpama i loncima dok kuva nezakonite nabavljene namirnice koje su joj vojnici dali da im ih spremi. Benita nije sastavila čitavu noć sna otkako je Berlin pao, što je bilo i milosrdno, možda. Zato što su sa spavanjem dolazili i snovi. A njeni snovi su bili destilat svakog užasa iz prethodnih godinu dana.

Kada su kola stala, Benita se prenila iz sna. Stigli su do Burg Lingenfelsa. Zabatrgala se da sedne, a pred očima su joj zaplovlili svetlaci. Kad su uminuli, tu se nalazio zamak, isti-istovetan i potpuno drugačiji u odnosu na njeno seća-nje. Grubi kamenovi, duboko usađeni prozori sa okancima i džinovska, zastrašujuća hrastova ulazna vrata. Samo zda-nje bilo je netaknuto – šta je još jedan rat za tu drevnu tvrđa-vu? Ali nije posedovalo nimalo one velikolepnosti koja ju je onako zasenila kad ga je videla prvi put, prilikom grofičinog slavlja. Sve one sveće i muzika, ljupke haljine, moderna kola parkirana zbrda-zdola duž padine... teško je bilo poverovati

da se to dešavalo pre samo sedam godina. Činilo se da pripada nekom drugom životu. Sad su ti aristokrati, umetnici i intelektualci koji su je tad tako zastrašili – mrtvi, slomljeni ili bespovratno krivi. I nije im ništa bolje nego njoj.

„Pamtiš ga?“, upravo je izgovarala Marijana, skidajući Martina sa kola – slatkog Martina, Benitinog ljubljenog dečkića, ljubav njenog života, dete za koje je mislila da ga nika-da više neće videti.

Klimnula je glavom i pokušala da siđe s kola.

„Daj da ti pomognem“, rekla je Marijana. „Iznurena si.“

Benita je snagom volje naterala sebe da prekorači stranicu i spusti se na tle. Hodaće sa svojim sinom. Ali Martin je već bio odmakao ispred nje, prateći Marijaninog osmogodišnjeg Frica.

„Kakvo zdravo dete! To je blagoslov“, kazala je Marijana prihvatajući Benitu za lakat.

I uprkos mnogim godinama otkako se Benita videla s njom, uprkos tome što nikada nije čak ni upoznala Marijanu, ne istinski; što su je – u najmanju ruku – razdraživali samouverenost i oštar jezik te starije žene, dozvolila je da bude povedena.

Kada se Benita idućeg jutra probudila, rađalo se sunce, ružičasto iza crnog obrisa kestenove krošnje, staje, vrane koja čuču na krovu. Ta scena ju je podsetila na sečene siluete koje je u detinjstvu skupljala kao blago: dražesno starinske dvodimenzionalne forme dece što izvode vragolije, razigranih devojaka u narodnim nošnjama, crkava sa zvonicima što se uzdižu nad usnulim varošima. Uvek bi na subotnjoj pijaci zastala pred umetnikovom tezgom i divila se tim crno-belim prikazima jednog nekomplikovanog života.